

УДК 336

Сидорович О. Ю.,*кандидат економічних наук, доцент Тернопільського національного економічного університету*

ФІСКАЛЬНІ РЕФОРМИ ПЕТРА І

У статті окреслено специфіку трансформаційних перетворень російського царя Петра І в контексті реформ подвірного оподаткування, під час якого було запроваджено подушний податок, введені нові види оподаткування – гірський податок, гербові збори, мита, відомий податок на бороди. Звернено увагу на реформу організаційної системи акумуляції податків, згідно з якими фінансові накази замінено фінансовими колегіями, основи місцевого самоуправління і збори місцевих податків і зборів.

Ключові слова: реформи, подвірне оподаткування, подушна подать, гербовий збір.

В статтє очерчена специфика трансформационных преобразований российского царя Петра І в контексте реформ подворного налогообложения, в ходе которого был введен подушный налог, новые виды налогообложения – горный налог, гербовые сборы, пошлины, известный налог на бороды. Обращено внимание на реформы организационной системы аккумуляции налогов, согласно которым финансовые приказы заменены финансовыми коллегиями, основы местного самоуправления и сборы местных налогов и сборов.

Ключевые слова: реформы, подворное налогообложение, подушная подать, гербовый сбор.

The article outlines specific transformational change of the Russian tsar Peter the Great in the context of tax reform indicators continue to grow, during which was introduced capitation, introduced new types of tax-mining tax, arms charges, duties, known tax on beards. Attention is paid to institutional reform of tax collection, according to which financial orders financial replaced boards, foundations and local government collection of local taxes and fees.

Key words: reform, indicators continue to grow tax, poll-tax, stamp duty.

Постановка проблеми. Петро І увійшов в історію Російської Імперії як цар –реформатор. Задуми і плани Петра І щодо реформування держави, створення флоту, перетворення суспільства відповідно до європейських орієнтирів потребували значних коштів. Пошук нових джерел для наповнення казни Петро І намагався віднайти з допомогою реформування податкової системи. Саме за часів правління Петра І було здійснено ряд важливих реформ які визначили подальші напрями розвитку Росії. Для покриття до-

даткових витрат Петро I ввів надзвичайні податки: гроші драгунські, корабельні, податі на купівлю драгунських коней, подушний податок, гербовий збір, податок з постійних дворів, з суден, горіхів, кавунів, з продажу харчових продуктів, з найму будинків, лідокольний податок та ін. Загалом, в 1724 році в Росії нараховувалось близько 40 різноманітних видів податків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням історичних аспектів оподаткування займалися такі видатні теоретики як Д.І. Іловайський, Н.М. Карамзін, В.О. Ключевский, СМ. Соловйов, И.Г. Прижов, В.Н. Татищев та ін., а також такі економісти як: Е.Я. Бретель, І.Я. Горлов, В.П. Д’яченко, П.И. Лященко, І.Х. Озеров, В.Н. Твердохлебов. В сучасній економічній та фінансовій науці окремі періоди оподаткування розглядаються в роботах М. Буланже, А.В. Бризгалина, І.С. Зуйкова, Л.В. Зуйкової, А.Д. Мельника, А.А. Тедеева, В.А. Тимошенко, Ю.П. Титова, А.В. Толкушкіна, И.В. Торопицина, Д.Г. Черника та ін. Проте, досі є певні прогалини в вивченні окремих епох в історії оподаткування, дослідження яких зумовлено особливим їх впливом на подальший розвиток і становлення механізмів оподаткування. Саме до таких історичних моментів можна віднести переломний для Російської держави та і для України також період правління царя Петра I, відомого реформатора, діяльність якого започаткувала трансформаційні перетворення практично в усіх сферах діяльності держави, в тому числі і фінансовій та податковій.

Мета і завдання дослідження. Окреслення окремих аспектів реформ в сфері оподаткування здійснених Петром I і є метою даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Намагаючись уникнути ймовірних загроз від введення нової системи оподаткування і “*перегляду платіжних сил*”, тобто більш точного визначення податкової бази і її розширення Петром I було прийнято рішення про проведення загального перепису населення. Однак, перепис проведений в 1710 році не виправдав надій і сподівань. Це зумовлювалось значним спустошенням ряду територій і губерній особливо на півночі і в центрі. Тому, збір окладних податків проводився за переписом 1678 року, тобто за подвірним принципом. Це призвело до того, що населення змушене було сплачувати за нежилі двори.

В 1710 році дефіцит бюджету прирівнювався до його дохідної частини і становив 500 тисяч рублів. Крім цього, ні зовнішні ні внутрішні кредитори, будучи невпевненими в подальшій ефективності політики Петра I коштів не надавали. Це змусило Петра вдатися до радикальних змін в оподаткуванні.

Існуючі впродовж не одного століття “приказы” були замінені на фінансові колегії. Були закладені основи системи місцевого самоуправління і місцевих податків і зборів. Головним органом, що визначав податкову політику був фіскальний стіл, що входив в склад сенату.

Фіскальна служба створюється Указом Петра I від 2 березня 1711 року, і її призначення полягало в тому, щоб “... над всіма делами тайно надсматривать и проводывать про неправый суд, также сбор казны и прочего”.

За вірець податкової служби Петро I взяв податкові органи Німеччини, з відповідним створенням фіскалату як самостійної системи, що очолювалась спочатку обер –фіскалом, а дещо пізніше генерал –фіскалом. Інститут фіскалату здійснював функції по боротьбі з казнокрадством, поборами, хабарями. Особливою рисою моделі фіскальних органів при Петрі I був її суворо секретний режим, проте на практиці фіскальна служба слабо впливала на рівень законопослушності в сфері оподаткування та встановлення норм законності. Пояснювалось це тим, що фіскали всіх рангів не отримували матеріального забезпечення від казни, існували за рахунок “собственных кормовых”, що призводило до хабарництва, здирництва та зловживань, що в кінцевому підсумку переконало Петра і в неефективності фіскалітету.

Для забезпечення все зростаючих військових потреб Петро передав все фінансове господарство, включаючи і податкову систему призначеним ним в 1708 році губернаторам з відповідним розподілом утримання армійських полків по губерніям.

Широке розповсюдження набула система стягнення податків через відкупників, що посилювало насилля та податковий тиск.

Податкові перетворення не обійшли і церкви, так, був проведений перепис майна Патріаршого дому, доходів монастирів, з посиленням контролю за доходами церкви з систематичним вилученням їх коштів на потреби казни, що носило форму своєрідного податку. Поступово, церква стає частиною бюрократичного апарату. Піддані, під страхом великих штрафів зобов'язані були відвідувати церкву і каятися на сповіді священику про свої гріхи. А той, зобов'язаний був доносити владі про всі протизаконні дії, що стали відомі на сповіді. З часом, церкви перейшли і окремі функції по збору особливого податку –десятини, для акумуляції якої при єпископських кафедрах існували окремі посади – десятильники.

Існуюче до цього часу подвірне оподаткування було замінене подушною податтю, що представляла собою таку, що стягувалась в рівному або майже рівному розмірі з усіх осіб чоловічої статі. Через необхідність фінансування військових витрат Петром I наказом від 26 листопада 1718 року було наказано отримати впродовж року дані (“правдивые сказки”), щодо наявності представників чоловічої статі і “расписать на сколько душ солдат рядовой с долей на него роты и полкового штаба полага средний оклад”. Для визначення цього середнього окладу необхідно було розділити вартість утримання солдата на число наявних податних душ відповідно до наявних. Ці дані були отримані лише до початку 1722 року в числі 5 млн. душ, проте, проведена в той же рік ревізія виявила значні приховування.

Першопочатково, в 1721 році подушний оклад обчислювався з 95 копійок з душі, в 1722 році, залежно від ймовірного збільшення числа населення, він був понижений до 80 копійок, і в 1724 році, з початком стягнення подушного податку призначений кінцевий оклад в 74 копійки. Цей оклад

падав однаково як на кріпосних людей зобов'язаних виконувати своїм поміщикам роботу чи оброк, так і на міських мешканців, однодворців та державних селян. Міські тяглі жителі і після пониження загального подушного окладу до 74 копійок повинні були платити подушних і додаткових – 1 рубль 20 копійок. Проте, оклад в сумі 74 копійки збирався лише в перший рік, а в 1725 році він був зменшений до 70 копійок.

Наказом 1722 року сенату було наказано здійснити “раскладку войска на землю”. Полки розміщувались поротно, з відведенням на кожну роту відповідної території з таким розрахунком, щоб на кожного солдата припадало по 35,5, а на кінного – по 50,25 чоловіків.

За задумом Петра I, подушна подать повинна була падати на всіх осіб, які не були задіяні у війську, не мали землі або промислу. Тому звільнялись від подушної податі тільки дворяни, які служили у війську, представники духовенства, а всі інші повинні були сплачувати подать. Проте, в підсумку подушна подать отримала зовсім інший характер. З 1794 року відбулося значне підвищення подушної податі, що дійшло в 1816 році до 3 рублів і 30 копійок, з 1840 року цей оклад було переведено в срібло і складав 95 копійок.

Стягнення подушної податі відбувалося наступним чином: сума її визначалась кількістю душ за даними ревізій, дані яких не відрізнялись одна від другої; потім між окремими платниками податок розподілявся самими сільськими громадами, які застосовували до нього тіж принципи розкладки, однак з врахуванням наділів, числа наявних робочих рук в сім'ї та ін. Таким чином, не дивлячись на те, що одиницею оподаткування була “людська душа”, за поступлення подушної податі відповідало все селянське суспільство.

Подушна подать за весь час свого існування була важливим прямим податком. З знищенням кріпосного права цей прошарковий податок, що відрізнявся особливою важкістю для населення (і без нього обтяженого непрямими податками), великою нерівномірністю і невідповідністю принципу всезагальності оподаткування став свого анахронізмом.

1 січня 1887 року подушний податок був відмінений, проте продовжував стягуватися в Сибірі. Тут подушній податі підлягати державні селяни, селяни з козаків і засланих, заслани, переселені в адміністративному порядку, іногородці та купці, міщани і цехові люди та ін. Оклади подушної податі в Сибірі в кінці XIX століття коливались від 1 руб. 18 коп. до 1 руб. 51 коп.

Російський статистик Бліох І. С. характеризує існуючі при Петрі I податки і збори поділяє їх на надзвичайні і звичайні. Податки надзвичайні, за описом дослідника склалися з наступних статей:

1) подать з дворів, що коливалася, залежно від обставин від 25 копійок до 2 ½ рубля. Подать ця стягувалась з усіх без винятку дворів, при чому з дворів дворянського прошарку стягувалась вдвоє і в четверо більше, ніж з дворів селян. Цей податок йшов переважно на покриття військових витрат, при цьому встановлювався у вигляді штрафів на дворян, що уникали

військової служби, в розмірі від 50 до 125 рублів за кожного. Досить часто за цей вчинок маєтки взагалі конфісковувались в казну.

2) податок на побудову флоту з 66 різної величини суден, з 2517 пушками і 16,800 чоловік екіпажу. З цього числа за рахунок державної казни побудовано було і озброєно 10 кораблів, за рахунок доходів патріарха -6, духовництва -5, бояр -33, і за рахунок міст -12 суден.

3) вирахування з доходу. Так, наприклад в 1723 році, напередодні майбутньої війни у державних службовців була утримана $\frac{1}{4}$ частина виплат, а у військових –половина раціонних грошей.

4) хлібний збір на випадок неврожая.

5) збір коней для армії, по 1 коню з 40 дворів, іноді по 2 з 170 дворів. Збір цей стягувався і грошима: по 12 рублів за коня.

Податки звичайні складалися з наступних видів:

1) помірні мита, з різного хліба, овочів, ягід, грибів та ін., по 10 грошей з рубля. Мита ці були введені в 1698 році і діяли до 1714 року, разом з митами за клеймлення чобіт, шапок та ін.

2) з 1704 р. мито з домових бань стягувалось: з найвищих службовців по 3 рубля в рік, з дворів і заможних “різочинців” по 1 рублю, з селян – по 10-15 копійок. Мито це існувало до 1775 року, за винятком мита з селян, що зникло у зв’язку з прийняттям подушного окладу.

3) податі з коней: 1) хомутна з візників: з важких – по 1 рублю, з легких –по 50 копійок; 2) з коней на продаж: явочна – по 10 грошей з коня, оціночна – по 10 грошей з рубля; 3) мито з коней міських жителів – по гривні з кожної.

4) збір з млинів, постоялих дворів і рибних ловель, як приватних, так і казенних, в розмірі четверної частини річного доходу.

5) дохід з гербової бумаги; мита з заповітів, свідоцтв про одруження, контрактів та інш; продаж солі, вина, пива;

6) поштовий дохід;

7) вирахування місячного доходу при підвищенні посади;

8) монополія на ікру, рибний клей, соду, ремень і тютюн;

9) з заводів рудокопних і інших –десята доля прибутку.

10) подушний оклад [1.с.46].

В 1715 році був встановлений податок на православних бородачів і розкольників. Власник бороди зобов’язаний був носити ще старомодний мундир. Від чоловіка, що з’являвся в “приказ” не в встановленому одязі не приймали жодного прохання і крім того, тут же не випускаючи з “приказу”, повторно стягували платіж в розмірі 50 рублів, навіть якщо той вже був сплачений. Кожен, хто бачив бородача в станомодному одязі, міг його схопити і привести до керівництва, за що отримував половину штрафу.

Російський дослідник Голиков І.І., надаючи відомості про державні доходи за 1725 рік визначає їх в загальній сумі 10.186,707 рублів і 17 копійок. Саму значну питому вагу в перерахованих зборах займали прямі податки, а саме:

Таблиця 1.
Державні доходи 1725 року [з.с. 54]

Подушна подать, що приносила з 5.794,928 душ за переписом 1722 року, по 74 копійки з душі	4,289,246 рублів
3 купців по 120 копійок з душі	206,862 рублів
3 ниже, замість рекрутів, грошима	10,950 рублів
3 подушних по грошу з рубля за дохід комісарів	21,124 рублів
3 однодворців і селян, які не належать поміщикам і духовенству, по 40 копійок з душі	553,158 рублів
Доходи з подвійного окладу, якими були оподатковані розкольники і старообрядці, з сибірських іновірівців	400,000 рублів
Всього прямих податків	5.481,340 рублів
Дохід з судових мит на канцелярські витрати складав	100,000 рублів

Дохід від непрямих податків, оброчних статей і доходів з казенного майна і регалій, Голяков І.І. визначає в сумі 2.647,364 рубля. Інші збори і доходи, що не ввійшли в вищезначену суму складають 1.956,986 рублів, куди входять наступні збори:

- портовий -640,326 р.;
- соляний дохід 662,118р.;
- з соди і смольчуга 42,000 р.;
- з продажу вина, по гривні з рубля, 44,559 р.;
- з приказів: синодського, палацового і казенного 25,254 р.;
- з монастирського приказу митних 2,383 р.;
- за залишковий хліб в архирейських і монастирських будівлях, за їх витратами 147,805 р.;
- з архирейських і монастирських вотчин, за визначеними їм дарами, грошей 29,443 р.;
- новопризначеного збору з возів в Москві 58,014 р.;
- поштового доходу 16,261 р.;
- митних акцидентів з платіжних коштів по 2% – 14,134р.;
- з довідок на спадщину -4,538 р.;
- з чугуна десятої долі з заводів залізо плавних -10,804 р.;
- від продажу ліків в аптеках 9,607 р.;
- від вирахувань з заробітку військовослужбовців за відпустки 13,240 р.;
- вирахування у підрядчиків; від продажу казенної ікри і клею 14,955р.;
- від продажу друкованих в сенатській типографії наказів і книг 1,320р.;
- від спуску суден і плотів на Боровицьких порогах 2,471 р.;
- від сибірських казенних залізних і мідних заводів 60,403р.;
- штрафів 8,754 р.;
- з весіль куничних, вихідних і обрусних -3,910 р.;
- малоросійських доходів 137,351р.

Державні витрати в 1710 році налічували до 3.834,418рублів [з. с. 44]. В тому числі: на армію -1.252,525 р.; на артилерію – 221,799 р.; рекрутам – 30,000 р.; на озброєння – 84,104 р.; гарнізонним службовцям – 977,896р.; на флот – 444,288р.; на утримання послів– 148,031р.; різні видачі: прикаж-

чикам, на забудову, візникам, зброярам, витрати двору та ін. – 675,775р. В 1725 році Голиков І.І. нараховує державних витрат в сумі 9.776,554 рублів. В число цих витрат входять наступні:

- 1) на центральне управління – 449,316 р., в тому числі: на утримання Його світлості 200,147 р.; сенат 32,347 р.; колегії, прикази, контори 216,822 р.;
- 2) на утримання війська і зміцнення фортець 5.351,902 р.,
- 3) на флот 1,546,676 р.;
- 4) на місцеве управління 562,266 р.;
- 5) на колегію іноземних справ, на посольства і на подарунки іноземним урядам та інші таємні витрати 761,958 р.;
- 6) на будівництво 662,118 р.;
- 7) на придворну канцелярію 132,416 р.;
- 8) на академію морську і наук 47,371 р.;
- 9) на богодільні і лікарні 35,417 р.;
- 10) на духівництво 87,066 р.;
- 11) на управління горними казенними заводами і на їх утримання 60,403 р.;
- 12) на китовий, звіриний і рибний промисел 15,000 р.; та інш. 64,645 р., проте там відсутні статті що відображають фінансування соціальних чи інвестиційних програм уряду Петра I [2. с. 74].

При Петрі I з'являються перші пільги для представників царської сім'ї та знатних людей, які, однак тільки посилюють нерівність в оподаткуванні. Наявність нерівних умов платників податків, постійні податкові нововведення здійснювалися без жодної ідеології, бо податки вводились безсистемно та без відповідної оцінки реальної податкоспроможності населення. Головна мета їх була “любым способом пополнение бюджета” держави. Так, Павленко Н.І. оцінюючи податкові реформи Петра I, зазначає, що “хоч вони і склали єдиний ланцюг трансформаційних перетворень, проте ланки цього ланцюга виникали і здійснювались стихійно, нагадуючи біг з перешкодами, які безперестанно виникали перед бігуном” [4.с.103].

Висновки. Загалом, нова система оподаткування, введена при Петрі I проіснувала тривалий час, оскільки при наступниках Петра I впродовж XVIII століття основні риси державно – господарської системи не змінювались. Так, тільки подушний податок проіснував більш ніж 150 років, а гербовий збір в аналозі державного мита існує і донині.

Література:

1. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – Статистика Томъ І. С.-Петербургъ: Типографія М. М. Стасюлевича. – 1882. – С. 46.
2. Деянія Петра Великого, мудрого преобразителя Россіи, собранья изъ достоверныхъ источниковъ и расположенныя по годамъ. Сочиненія Голикова И.И. – Том 18. Издание второе. – Москва. Типографія Миколая Степанова, 1840. – С. 484.
3. История Россіи съ древнейшихъ временъ. Сочиненіе С. М. Соловьѣва. – Том XVI. Издание IV. – Москва, Университетская типографія (Катков и Ко), 1869. – С. 44.
4. Павленко Н.И. Петр Великий. – М.,1990. – С. 103.